

*J. E. J. Estam,
okt. 1939.*

Handel och marknad.

Denna frågelista, i vilken allmogens handelsförbindelser i äldre tid efterfrågas, bör besvaras synnerligen utförligt. Upptecknaren bör icke nöja sig med att ge ett allmängiltigt svar på frågorna utan skall också, där så är möjligt, ge skildringar av hur det gick till vid händelser, som verkligen inträffat. Giv exempel från resor som ägt rum; berätta om personer, som gjort handelsresor o.s.v. Uppgifterna böra icke gälla yngre tid än 1880. - Handelsförbindelserna i äldre tid efterfrågas även i Landsmålsarkivets frågelistor 11 och M 139.

Svaret kan avse en hel socken, en viss del därav eller en enda by. Låt icke uppteckningen gälla större område än Ni själv eller sagesmannen känner till! Håll alltid i minnet begränsningen av det område Edert svar avser. När i något enstaka fall uppgifter för ett vidsträckt område lämnas, skall detta noga angivas.

1. Tag reda på vad som kan bidra till belysning av lanthandelsorganisation i äldre tider! Beskriv först alla större handelsföretag (detaljhandeln behandlas nedan)! Beskriv sådana handelsresor som bergsresorna i Bergslagen, då bönder från ett helt härad i södra Västmanland kunde i sällskap köra upp till bruken för att avyttra eller byta bort sin gårdsavel och i återfrakt togo järnvaror (spik, ämnesjärn m.m.)! Angiv därvid noga vilka vägar man färdades! Beskriv sådana fall som hälsingböndernas strömmingsfärder, då man for till kusten och köpte strömming, eller de i hela Norrland kända färder, som sörkörarna företogo, ensamma eller i följen, för att på marknader (se härom nedan) eller annorledes avyttra gårdsavel, jaktbyte, fisk m.m. Handelsfärderna från de västliga landskapen av Norrland och Svealand in i Norge böra också skildras; likaså bör vad man vet om grannfolkens handelsresor i Sverige antecknas. Beskriv vidare sådana fall som då jämtlandsbönder vid mitten av 1800-talet utan att ha handelsbod och utan att fullt behärska skrivkonsten drevo omfattande partiaffärer, i det de förmedlade varuutbytet mellan mycket avlägsna orter medelst långa rader av foror, som de ständigt hade ute på olika vägar! Beskriv fall, då förläggare förekommit, sådana som klockhandlarna i Mora, vilka å ena sidan försågo de personer i deras hemort, som drevo urmakeri som hemslöjd, med verktyg och med de beståndsdelar, varav uren sammansattes; å andra sidan ombesörjde avyttringen av de färdiga moraklockorna på främmande orter!

Beskriv handelsresor sjöledes!

2. Förekom det, att folk från byn (socknen) idkade gårdfarihandel? Hur kallades kringvandrande handlande (gårdfare, knalle, skäl-

knalle, västgöte, dalmas, nasare, polimasare)? Vilka uttryck funnos för gårdfarihandel (gå_gårdfari, gå_med_knall, tiggerhandel)? Hade gårdfarihandlarna vissa vägar, tider och områden? Stodo de i beroende av någon förlagsman? Vad slags varor handlade man med (inom socknen tillverkade varor eller annorstädes inköpta artiklar eller båda delarna; giv ex. på varuslag)? Var köptes varorna? Skedde handeln i form av byte (t.ex. lin och blånor för skospik och sylar etc.) eller genom varornas försäljning? Gavs kredit (särskilt åt tjänstefolk)? Idkade man något ytterligare arbete under handelsfärden, t.ex. hantverk i gårdarna ('taggande' av spinnrocksvingar, tillverkning av hyskor och hakar, knapp- och hårnålar, spinnande med slända under själva vandringen)? Hur fördes räkenskaperna? Hur långt utsträcktes dessa till fots eller med häst företagna handelsfärder? Under vilken tid av året företogs de? Utövades sådan handel av kvinnor? Medföljde kvinnor? Vilka varor såldes särskilt av kvinnor (kvastar, vispar, viskor, lummermattor, "takfåglar" etc.)?

3. Förekomma körslor som särskilt näringsfång? Uttryck för 'fora' (subst.)? uttryck för 'köra foror' (fora (verb); åka_foror, färdas, köra_på_förtjänst, ligga_ute_på_färdvägar, vara_i_skjutsen)? Benämningar på forkörningen? Vilka fordon användes vid denna körning (stoc-kelkärra, färdskrin, brädskrinda, fiskskrinda o.s.v.)? Benämningar på forkörare (forbonde, for Karl, for dräng, färdman o.s.v.)? Hurudan var forlönen? Fanns på vissa orter någon, som mottog fororna av de forbönder, som här skulle vända, och ombesörjde å ena sidan dessa forbönders förseende med återfrakt, å andra sidan de mottagna varornas fortsatta befordran med andra forbönder till den slutliga bestämmelseorten, och hur benämndes den, som ombesörjde detta (faktor)? Eller kunde varorna utan någons övervakande helt enkelt lämnas i snön vid sidan av vägen för att hämtas av nästa forbonde? Upplagsplatser? Återfrakt (bakfora, hemfora)? Uttryck för 'lassa på' och 'lassa av'? Hur tungt var ett forlass?

Finns något minne av att varor forslats med hjälp av klövjehästar (klövjefora)? Vilka varor forslades på detta sätt? Var klövjeutrustningen i detta fall en annan än vid klövjning till fäbodan?

4. Var erhöles kwarter på färdvägarna, i städerna, vid bruken? Funnos anordningar för att bereda tak över huvudet åt dem, som måste övernatta i öde skog eller i fjälltrakt? Fanns i bondgårdar, där färdmän brukade ta in, särskilt färdstall för deras hästar, och hur var detta stall beskaffat? Åkstuga, vilställe, vila, krog (observera ordets genus och betydelse), gästgivar och gästgivargård? Färdmål och färdsup? Hur kallades så lång vägsträcka, som tillryggalades utan avbrott för vila (rast, skede, ränneföj)?

5. Förekom det, att folk från byn (socknen) regelbundet varje år vandrade till andra trakter för att söka arbetsförtjänst? Av vilken art var detta arbete (hantverk, odlingsarbete, dikesgravning, sprängningsarbeten, grundläggning, tröskning)? Vad menades med herrarbete? Voro arbetsfärderna på något sätt organiserade (förman, halvkarlar)? Exempel på arbetstid och avlöning (obs. avlöningen in natura)? Vilka

tider på året brukade man vara borta på herrarbete? Vandrade man i grupper, som höllo eget hushåll med kock, kokerska, hushållerska? Hur bodde man (i barack)? Avvek kosthållet under herrarbetstiden från det vanliga i hembygden? Giv ex. på arbeten, som utförts på detta sätt!

Besöktes byn (örten) av kringvandrande hantverkare av olika slag eller av folk, som på annat sätt sökte arbetsförtjänst? Besöktes byn av tattare, och vad menas med detta ord och andra ord, som förekomma i närstående betydelser (skojar, fusse, fant, travalapp o.s.v.)?

Besöktes byn av kringvandrande tiggare (bäjsare, bettlare, bäjsarkäring, tiggarbarn)? Förekom det, att folk från byn (även barn) måste vandra ut för att tigga (bettla, bege sig, marodera)? Maskerades tiggeriet av någon slags handel eller yrkesmässig verksamhet?

6. När fick byn (socknen) sin första handelsbod (köpmansbod, föreningsbod, ringbod)? Vem eller vilka ägde den? Var det någon i socknen inflyttad person? Kunde alla livsförnödenheter fås i handelsboden? Återgiv de gamlas omdömen om den tidens handelsbodar!

Om någon av nedanstående frågor redan blivit tillfullo besvarad, bör den icke besvaras på nytt. På övriga frågor böra utförliga svar ges. Det är nödvändigt att tydligt ange, på vilka vägar man färdades vid längre handelsresor. Vidare bör i varje särskilt fall meddelas, hur varorna avyttrades, om man t.ex. sålde dem till uppköpare eller gross- eller diversehandlare, om man gick omkring i husen och bjöd ut varorna, om man hade bestämda kunder, om man sålde dem på torget i staden o.s.v. Giv en skildring av torghandeln i staden (torgdagar, varor, kunder o.s.v.)! Likaså skall anges, om varorna avyttrades mot ersättning i kontanter eller genom varubyte, i det senare fallet även vad slags varor man bytte till sig. Berätta också, om den, som hade varor till avsalu, själv reste för att avyttra dem, eller om dylika affärer uträttades av ombud, eller om det fanns uppköpare i orten.

7. Användes i ortens mål ordet staden, sta'n såsom syftande på en viss stad ("fara till sta'n", "jag har varit i sta'n" o.s.v.)? Vilken stad avses i så fall? - Från en norrländsk ort uppges, att man i stället talar om platsen, d.v.s. kyrkplatsen som då utgjorde ett slags handelscentrum. Är något liknande känt från Eder ort?

8. Vilken roll spelade åkerbruket i ortens näringsliv? Ansågs det som den viktigaste näringsgrenen? Avyttrades säd eller andra åkerns produkter i sådan mängd, att de inkomster, man härifrån (genom varubyte eller kontant betalning) erhöll, hade någon större betydelse?

Vilka sädeslag odlades i orten? Vilket slag var viktigast? Odlades endast ett slags säd - i så fall vilket?

Om gården gav överskott av säd (eller mjöl), så att man kunde sälja därav, vart avyttrades den i så fall (till någon stad, till en kvarn i trakten, till sämre lottade grannar, till befolkningen

i grannsocknarna o.s.v.)? Byttes den bort mot varor eller såldes den mot kontant betalning. Gavs säd som ersättning för arbetshjälp?

Odlades så litet säd, att man måste köpa brödsäd (eller mjöl)? Vad slags säd köptes? Varifrån? - Brukade man köpa utsäde? Varifrån? Betaltes säden kontant eller med varor?

9. Odlades potatis utöver det egna behovet? Vart avyttrades den?

10. Brukade man odla lin blott för eget behov eller även till avsalu? Om det senare var fallet, vart avyttrades linet eller de av linet framställda alstren? Såldes linfrö? - Köptes lin? Varifrån? - Har hampa odlats?

11. Avyttrades avkastningen av några andra odlade växter (bönor, ärtor o.s.v.)? Vart såldes i så fall dessa produkter?

12. Ansågs boskapsskötseln vara viktigare än åkerbruket? Var avkastningen av boskapsskötseln så stor, att den väsentligt bidrog till gårdens inkomster (i form av bytesvaror eller kontanta medel)?

Avyttrades nötkreatur till avel eller slakt? Vart? - Brukade uppköpare gå omkring i bygden och köpa kreatur? Beskriv uppköparnas verksamhet, oxdrifter o.d.! Fördes djuren till någon marknad och såldes? - Var det brukligt, att säljaren förde djuren till köparens hemort? - Såldes köttet av på gården slaktade djur? - Hur (varifrån) köptes kor och hästar?

Har fåraveln spelat någon roll för orten?

Avyttrade man hudarna? Såldes eller byttes de bort? Vart och mot vad?

13. Hur brukade de gårdar i Eder ort, vilka producerade mera smör än vad som användes i det egna hushållet, sälja eller mot varor utbyta sitt smör (i handelsboden, på torget i staden o.s.v.). Lämnade bönderna smöret direkt i hemmen? Känner man i det sammanhanget till ordet smörställe eller liknande?

Höll man höns och hade man ägg till avsalu i äldre tid? Vart avyttrades äggen?

14. Var det vanligt, att man sålde tjära eller träkol, ved eller virke från egen skog? Sysslade endast en del gårdar eller byar eller blott viss del av socknen med kolning eller tjärbränning? Vart avyttrades produkterna?

15. Spelade jakt och djurfångst någon roll? Hade man vilt att sälja? Brukade man fånga (snara) fågel (tjäder, orre, ripa, järpe) och sälja den? Vart?

16. Funnos gårdar eller ställen i orten, där man regelbundet brukade fiska och avyttra fisken? Ha viktigare fiskeplatser, fiskelägen, funnits i orten, eller ha andra dylika uppsökts av befolkningen?

17. Förekom handslöjd i orten i så stor utsträckning, att alstren såldes till andra orter? Vad slags produkter (vävnader, träslöjd, takspån, lerkärl, metallföremål o.s.v.) framställdes? Hur (vart) avyttrades

de?

18. Ha andra näringsfång av avsevärd betydelse (bergsbruk, industri o.s.v.) funnits i orten?

19. Varifrån köptes sådana jordbruksredskap, som icke tillverkades i orten (t.ex. plogar, liar)? Kärror, vagnar, slädar? Varifrån fick man slipstenar? - Tillverkades jordbruksredskap i orten för försäljning i andra bygder?

20. Hur (varifrån) erhöles gårdarna sitt behov av salt?

21. Hur (varifrån) erhöles man salt strömming och sill? Var denna mat vanlig förr i Eder ort?

22. Var köptes vid giftermål vigselringen?

23. Vilken kyrka besöktes vid helgerna? På vilken kyrkogård begravdes de döda?

24. Hölls årligen någon marknad (eller flera marknader) i Eder ort? När hölls den? Vad kallades den av ortsbefolkningen? Benämndes den av främlingar med något annat namn? Hur många dagar pågick den? - Hålles fortfarande någon dylik marknad, eller är den bortlagd? När upphörde den i så fall?

Vad avyttrades av ortens befolkning på denna marknad? Förekom byteshandel i större utsträckning?

Vad köpte ortens befolkning på hemmamarknaden?

Från vilka andra orter och trakter kom folk till marknaden i Eder ort? Vad hade de att sälja, och vad köpte de? Beskriv vad marknadsbesökarna förde med sig för varor, så att därav framgår, vilka produkter som voro karakteristiska för besökare från olika trakter och bygder (kreatur, spannmål, fågel, villebråd, skinn, fisk, liar, laggkärl, korgar, möbler, lergods, leksaker, såll, fnöske, skäfte, näver, slipstenar, brynen o.s.v.)!

25. Brukade man från Eder ort besöka marknader på andra platser? Var och när höllos dessa, och vad kallades de? Hade de namn efter den ort, där marknaden ägde rum, eller efter årstid, månad, helgondag, högtid e.d.? Eller benämndes de efter de produkter, som av ålder voro vanligast på marknaden? Hur många dagar pågingo marknaderna? På vilken veckodag började de? Hållas dessa marknader fortfarande, eller när upphörde de? - Har marknader hållits på gränsen mellan två socknar, härader eller landskap? - Besöktes från Eder ort marknader i grannländerna? Besöktes marknaderna i Sverige av utlänningar?

Vilka varor medfördes från Eder ort till marknaden? Berätta från vilka andra trakter och orter folk kom till dessa marknader, och redogör för vilka varor besökare från olika håll förde med sig!

Vad köpte eller bytte folk från Eder ort till sig på de marknader de besökte?

Redogör för vilka vägar man från Eder trakt färdades till och från de olika marknaderna! Beskriv hur man övernattade, hur lång tid resorna togo o.s.v.! Foro alla bönder i byn till marknaden, eller

sändes några få med uppdrag även för de övriga? Köpte en del bönder upp varor, som de togo med sig till marknaden? Förekom det, att man reste från marknad till marknad så länge snöföret räckte, blott med ett och annat uppehåll vid julen? Köpte man upp varor på den ena marknaden för att sälja dem på den andra? Skildra uppköparnas roll vid marknaderna!

Vilken av de marknader, som besöktes från Eder trakt, ansågs viktigast?

26. Förekommo, utom dessa egentliga marknader, även marknader vid sockenkyrkan (kyrkmässor) på söndagarna och vid helgerna? Ägde överhuvud taget någon handel rum i samband med gudstjänsterna? Vad köptes, såldes eller byttes vid dessa tillfällen?

27. Ha kreatursmarknader förekommit i Eder ort, eller har man därifrån besökt sådana? Var höllos dessa marknader? Benämningar? Angiv varifrån besökarna vid denna marknad kommit och beskriv den handel, som ägde rum!

Vad vet man om månadsmarknader, månadsmöten?

28. Vilken tidsperiod (ungefär) avse de ovan lämnade uppgifterna?

29. Om före eller under 1880-talet några viktigare förändringar ägde rum i fråga om ortens handelsförbindelser, så redogör härför!